

V. V. Barthold, "Caliph and Sultan", *IQ*, VII/3-4 (1963), s. 117-135; Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureysliliği", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 121-214; Waddad al-Qâdi, "The Term Khalifa in Early Exegetical Literature", *WJ*, XXVIII (1988), s. 392-411; Adnan Demircan, "Hz. Hasan ve Halifeliliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Şanlıurfa 1995, s. 81-109; Mehmet Nuri Güler, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Halife Kavramı", a.e., sy. 1 (1995), s. 159-185; M. Brett, "The Realm of the Imâm: The Fâtîmids in the Tenth Century", *BSOAS*, LIX/3 (1996), s. 431-449; Muhammad Qasim Zaman, "The Caliphs, the 'Ulamâ' and the Law: Defining the Role and the Function of the Caliph in the Early 'Abbâsid Period", *Islamic Law and Society*, IV/1, Leiden 1997, s. 1-36; T. W. Arnold, "Halife", *IA*, V/1, s. 149-155; D. Sourdel - A. K. S. Lambton, "Khalifa", *EI²* (İng.), IV, 937-950.

CASİM AVCİ

Osmanlı Dönemi. İslâmiyet'in geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte değişik zamanlarda ve yerlerde bazı sultanlar kendi topraklarında halife unvanını kullanmışlardır. Bu anlamıyla hilâfet bir hükümlerlik ifadesi olarak değerlendirilmiş ve meseleye şer'î bir dayanak bulabilmek için, "Hakka riayetle adaleti yerine getiren ve şeriatı uygulayan sultanlar kendi ülkelerinde halife sıfatını kullanabilirler" şeklinde yorumlar yapılmıştır. Osmanlı sultanları da I. Murad'dan itibaren bu geleneğe uyarak halife unvanını kullanmışlardır (I. Murad'dan Yavuz Sultan Selim'e kadar Osmanlı padişahlarının halife unvanını nasıl kullandıklarına dair çeşitli nâme örnekleri için bk. İbn Kemal, VII, 99, 197, 233, 235, 465, 525; Feridun Bey, I, 95, 96, 97-98, 99, 102, 103 vd.; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 20-25; Sümer, LVI/217 [1992], s. 696-698).

Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır ve Arap yarımadası da Osmanlı hâkimiyetine girince padişah "hâdimü'l-Haremeyni'-ş-şerîfeyn" unvanına sahip oldu. Muahhar kaynaklar, Mısır'ın fethi üzerine son Abbâsî halifesi III. Mütevekkil-Alellah'ın hilâfeti Yavuz Sultan Selim'e bir merasimle devrettiğini yazar. Buna göre Mütevekkil-Alellah Yavuz tarafından Halep'te kabul edilmiş ve onun Kahire'ye girişinde yanında bulunduktan sonra da İstanbul'a gönderilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a dönüşünün ardından Eyüp Camii'nde (Tansel, s. 221) veya Ayasofya Camii'nde (Nâmık Kemal, s. 348; Atâ Bey, s. 93; Danişmend, II, 37) yapılan bir törenle hilâfet kılıcını padişaha kuşatarak unvanını yeni sahibine vermiştir. Fakat Yavuz Sultan Selim dönemi kaynaklarında bu olayla ilgili bir kaydın bulunmaması dik-

kat kécikidir; nitekim bu hususta Hoca Sâdeddin Efendi'de geçen, "Libâs-ı hilâfeti istihkak ile telebbüs eylemişken dervişâne kisvet ve libâsı ihtiyar etmişti" ifadesinden başka bir bilgi mevcut değildir (Tansel, s. 211). Buna dair ilk rivayet, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınan D'Ohsson'un *Tableau général de l'empire ottoman* adlı eserinde yer almaktadır (I, 269-270). Modern tarihçiler, böyle bir merasimi belgeleyen orijinal bir kaynağın bulunmadığı gerekçesiyle daha sonraki kaynaklarda verilen bilgilerin uydurma olduğunu ve Osmanlılar'ın bunları, hilâfetin mânevî nüfuzuna ihtiyaç duydukları dönemlerde geriye dönük olarak rivayet ettiklerini ileri sürerler (konunun değerlendirilmesi için bk. Asrar, sy. 22 [1983], s. 91-100; Sümer, LVI/217 [1992], s. 675-701).

Ancak hilâfetin Osmanlılar'a intikaliyle ilgili tartışmalarda asıl üzerinde durulan meselenin bir devir teslim töreninin yapıp yapılmadığı konusu olduğu, diğer hukukî esasların dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu tartışmalarda, halifelik hakkının sadece saltanata veya bu unvanı birinden devralmaya dayanmadığı göz ardı edilmiştir. Zira hilâfetin intikali için böyle bir merasime şer'an ihtiyaç bulunmadığı gibi halife unvanının kullanılmasının meşrûluğu da bir devir teslimine bağlı değildir. Nitekim bu kurumun geleneğinde resmî bir devir teslim törenine rastlanmadığı gibi İslâm hukukçuları da bu meseleyi Osmanlı hilâfetinin bir zaafı olarak ele almamış, daha çok Osmanlı sultanlarının Kureys soyuna mensup olmalarını üzerinde durmuşlardır. Bu husus bile ilk defa Kanûnî Sultan Süleyman zamanında ortaya atılmış, Sadrazam Lutfi Paşa *Halâsü'l-ümme fi ma'rifeti'l-eimme* adlı eserinde halife olabilmek için Kureys kabilesinden gelme şartının bulunmadığını söyleyerek Sultan Süleyman'ın zamanın imamı olduğunu ve bütün müslümanların onun imamlığını tasdik ettiğini belirtmiştir (vr. 22^{a-b}).

Osmanlılar'ın Hicaz ve Mısır'da hâkimiyet kurmalarından sonra İslâm dünyasındaki itibarları artmıştır. Nitekim Yavuz Sultan Selim, bu fetihlerin ardından el-Melikü'r-Rahîm Şirvan Şah Şeyh İbrâhim'e gönderdiği mektupta Memlükler'in hac yolunu korumaktan âciz olduğunu ve Allah'ın bu bölgede düzeni sağlamayı şahsına nasip ettiğini bildirerek müslüman idarecilerin ve bu arada onun da kendisinin hilâfet unvanını kabul etmesini ve hutbeleri adına okutmasını istemiş-

tir (Feridun Bey, I, 437-444). Yine bu fetihlerden sonra Hindistan, Orta Asya ve Uzakdoğu'dan padişaha gönderilen mektuplarda zaman zaman halife unvanı bir hitap unsuru olarak kullanılmıştır (Mughul, s. 88; Reid, XXVI [1976], s. 268-274; Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 11-20).

Kanûnî Sultan Süleyman da tahta geçmesi münasebetiyle Mekke emirine gönderdiği mektupta Allah'ın kendisini saltanat ve hilâfet tahtına çıkardığını yazmış, emir de cevabî mektubunda bunu tekrarlamıştır (Feridun Bey, I, 500-501). Kanûnî devrine ait çeşitli belgelerde hilâfet unvanının bu şekilde kullanıldığına dair çok sayıda örnek vardır (Gökbilgin, s. 96-99). Nitekim Portekizliler'e karşı Hindistan'dan gelen yardım isteğine mukabil padişah, Allah'ın yeryüzünde kendisini halife kıldığını ve hac yolunun güvenliğini sağlamanın görevi olduğunu belirtmiş, Portekiz kralına yazdığı mektupta da, "Hak sübhânehû ve teâlâ hazretlerinin ulûv-i inâyetiyle şimdiki halde hilâfet-i rûy-i zemîn kabza-i tasarruf ve iktidarımızda olup ..." ifadesine yer vermiştir (BA, MD, nr. V, s. 70). Benzer ifadeler, Kanûnî ve III. Murad tarafından Kuzey Afrika'da hüküm süren Sa'dî sultanlarına gönderilen mektuplarda da yer almış ve onlardan Osmanlı hilâfetini kabul etmeleri istenmiştir (A. el-Moudden, II/82 [1995], s. 106-108).

Osmanlılar'da hilâfetin nüfuzunun ülke sınırları dışında ne zaman artmaya başladığı hâlâ tartışıl原因 bir husus olmakla birlikte padişahların hilâfet kurumuna ağırlık vermeye yönelmelerinde, genellikle Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması bir dönüm noktası sayılmaktadır. Bu antlaşma, Batılı bir devletin Osmanlı padişahlarını bütün müslümanların halifesi sıfatıyla tanıdığını gösteren ilk resmî belge olması bakımından önemlidir. Ancak bu durum zaman içinde ilk hilâfet iddiası şeklinde yorumlanmıştır. İngiltere'de XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Osmanlı hilâfeti karşıtı propaganda- ların tesirinde kalan bu tür kanaatler, Türkiye'de günümüz tarihçileri tarafından da genellikle sorgulanmadan kabul edilmiştir. Halbuki Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan çok önce 1727'de III. Ahmed, Afgan hükümdarı Eşref Han ile imzaladığı bir antlaşmada kendisini "bütün müslümanların halifesi" olarak nitelemiştir (İnalçık, I, 320). Dolayısıyla Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bu açıdan önemi, Osmanlı halifesinin bu unvanının millet-

lerarası bir antlaşmada tescil edilmesinden gelmektedir. Bu tescil aynı zamanda onun tarihî devamlılığını da gösterebilir. Zira eğer böyle bir anlayış önceleri yok idiyse Bâbîâli bunu savaşta yenilen taraf olarak ileri süremez ve kimseye kabul ettiremezdi. Öte yandan Kırım, Osmanlılar'dan özel bir hukukla ayrılan ilk İslâm toprağıdır. Osmanlı Devleti daha önce hiçbir gayri müslim devletle, bir zamanlar kendi sınırları içinde yer alan bir ülkedeki müslümanların geleceğini tartışmamıştır. Padişahlar bu tarihten sonra da Osmanlı sınırları dışındaki müslümanlarla hilâfet hukuku çerçevesinde ilgilenmeyi sürdürmüşlerdir. Meselâ 1782'de İspanya ile bir antlaşma imzalanırken İspanyollar'ın, Kuzey Afrika müslümanları kendilerine karşı Bâbîâli'den yardım istediklerinde yardım yapılmaması şartını ileri sürünce Osmanlı Devleti, "cihet-i câmia-i hilâfet" sebebiyle onlara yardım etmenin farz olduğunu ileri sürerek buna uzun süre direnmiştir (Cevdet, *Târih*, II, 194-200). Yine bu dönemde diğer Batılı devletlerin de Osmanlı sultanlarını "âlemşümül halife" olarak kabul ettikleri görülmektedir. Hindistan'da Meysûr Sultanı Tîpû'nun kendilerine karşı Fransızlar'la iş birliği yapmasından endişe eden İngilizler, "müslümanların imanı" şeklinde nitelikleri III. Selim'e başvurarak Tîpû'ya bir mektup gönderip ona nasihatte bulunmasını istemişler, padişah da bunu yapmıştır (Syed Mahmud, s. 77; Bayur, III, 205-206). XIX. yüzyılda Osmanlılar'da bu anlayış, sömürgeleşen İslâm memleketlerinden gelen yardım talepleriyle daha da kuvvetlenmiştir. 1819'da tek taraflı olarak Osmanlı Devleti'ne biat ve bağlılık yemini edip durumu bir mektupla Bâbîâli'ye bildiren Buhara Hanı Haydar Şah'a verilen cevap dikkat çekicidir. Burada, Osmanlı padişahının hâdimü'l-haremeyn ve halife sıfatıyla bütün müslümanların sığınacakları merci olduğu, dolayısıyla Haydar Şah'ın ayrıca biatına ihtiyaç bulunmadığı belirtilmektedir (BA, *Nâme Defteri*, IX, 140). 1850'de Sultan Abdülmecid, II. Selim zamanından beri Osmanlı himayesinde bulundukları gerekçesiyle Hollandalılar'a karşı yardım isteyen Uzakdoğu'daki Açe müslümanlarına cevap vererek bu himayenin mevcudiyetini teyit etmiştir (BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 1524; BA, *İrade-Dahiliye*, nr. 26941 [1274]).

Tanzimat'la birlikte geleneksel hilâfet anlayışında bir değişiklik meydana gelmiştir. Daha önceki anlayışa göre halife dinin hâdimi ve devletin siyasî reisi iken

Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü itti-hâd-ı anâsır ve eşitlik hedefleri devletin gayri müslim tebaasını hilâfetten çok saltanat itibarıyla kuşatmayı düşünmüştür. Bu durumda hilâfet, padişahın sadece müslümanların reisi olması dolayısıyla dinî riyâsete, saltanat ise aynı zamanda gayri müslimleri de kapsadığı için salt siyasî riyâsete dönüşüyordu. İslâm tarihinde daha önce pek rastlanılmayan bu ikilik hilâfetin siyasî güç ve nüfuz bakımından zayıflamasına sebep olmuştur. Bu ayırımın nihai neticesi, en yüksek dinî-siyasî makamda bulunan (ülû'l-emr olan) halifenin siyasî yetkilerini zamanla saltanata terketmesi ve kendisinin sadece dinî (ruhanî) bir alanla sınırlı kalmasıdır. O sırada Osmanlı Devleti'nde hilâfet ve saltanat aynı kişide toplandığı için bu ayırımın sonuçlarının nelere yol açabileceği dikkati çekmemiştir; ancak hukukî bir aşınmanın mevcudiyeti ortada idi. Nitekim 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'nin 3. maddesi bu sürecin resmî ifadesidir: "Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hasbe'l-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bi'l-cümle tebea-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır" (*Düstûr*, Birinci tertip, IV, 4). Bu cümle, Tanzimat dönemi Osmanlı hilâfet anlayışının bir ifadesidir. İslâmiyet sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisine münhasır olmadığından böyle bir himaye, yalnız lafzî mânasıyla bile yeryüzünün müslümanlarla meskûn bütün yerlerini içine almaktadır. Şüphesiz burada kastedilen şey siyasî himaye değil mânevî-dinî himayedir. Ancak uygulamada bu ayırımı her zaman riayet edilmemiştir. Meselâ 1873'te Sultan Abdülaziz zamanında Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek isteyen Doğu Türkistanlı Yâkub Han'ın yardım talebi kabul edilerek kendisine askerî yardım gönderilmiştir (BA, *İrade-Hariciye*, nr. 1524). II. Abdülhamid döneminde Osmanlı konsoloslarının, Hollanda sömürgesi Cava'da haksız yere vergi ödemekten şikâyetçi olan müslümanlar adına Hollanda hükûmetine başvurmaları ve padişahın da bunu tasdik etmesi buna bir örnek oluşturmaktadır. Yine Ermeniler'in saldırısına uğrayan Kafkasya müslümanlarının haklarını savunup mallarını korumak için Rusya nezdinde girişimlerde bulunulmuştur (BA, *İrade-Hususî*, nr. 56 [1323]).

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin büyük sıkıntılar içinde bulunduğu bir zamanda tahta geçti. Devlet bir taraftan Tanzimat tecrübesiyle ortaya çıkan yeni problemlerle uğraşırken diğer taraftan da Rusya ile girilecek büyük bir savaşın

eşiğindeydi. Avrupa ülkelerinin gittikçe artan müdahaleleri sonucunda gayri müslim tebaa arasında ayrılıkçı temayüller hız kazanmıştı. Dış siyasette ise devlet giderek bir yalnızlığın içine itilmekteydi. II. Abdülhamid'in önündeki iki âcil mesele birliği korumak ve gittikçe artan dış baskılardan kurtulmaktır. Öte yandan Osmanlılar'ı baskı altında tutan Avrupalı devletlerin bir kısım sömürgelerinin müslümanlardan meydana gelmesi, II. Abdülhamid'i siyasî varlık mücadelesinde içeride ve dışarıdaki müslüman unsurlara yaslanmak gerektiği sonucuna götürdü. Bu anlamda hedef kitle dünya müslümanları olunca onlara yönelik siyasî tavırda hilâfetin ön plana çıkarılması tabii idi. Esasen hilâfet geleneği de buna müsaitti. Ayrıca Osmanlı aydınlarının "ittihâd-ı İslâm" fikri müslüman kamuoyunu bu hedefe yönlendirmişti. Bu dönemde hilâfet artık devletin ve milletin bekâsı için içeride, devletlerarası rekabette bir koz olarak da dışarıda çok önemli bir fonksiyona sahip olacaktı. II. Abdülhamid, daha saltanatının başlarında Osmanlı hilâfet iddialarını hem teoride hem pratikte kuvvetlendirme gereğini duydu. Onun hilâfet unvanı kullandığı için Fas emirine gönderdiği mektuptaki ifadeler, bu dönemde Osmanlı hilâfet anlayışının mahiyetini ve nasıl temellendirildiğini net bir şekilde göstermektedir (BA, *YEE*, nr. 36-139/9-139-XVIII).

Buna göre Osmanlı hilâfetinin meşrûluğu şu dört esasa dayanmaktadır: İlâhî iradenin tecellisi; ecdattan tevârüs etmek; siyasî ve askerî güç sahibi olarak ilâ-yi kelimetullah için fûtuhatta bulunmak; ulemâ, devlet adamları, askerler ve halkın tasvip ve biatı. Bu husus Osmanlı Devleti'nin resmî salnâmelerinde de yer almıştır. Burada klasik teorideki Kureyş'ten gelme şartından bahsedilmemektedir. Zira Osmanlı anlayışına göre bu şart Hulefâ-yi Râşidin dönemine münhasırdır. II. Abdülhamid zamanında gerek lâyiha-ları gerekse diğer yazıları ile tıpkı Kanûnî döneminde Lutfî Paşa'nın yaptığı gibi Osmanlı hilâfetini savunan Cevdet Paşa'ya göre ashâbın çoğunluğunun halifenin Kureyş'ten olmasını istemesi bu kabilenin Araplar arasındaki itibarı dolayısıyladır. Ulemânın çoğuna göre ise hilâfet gibi imâmet de din ve dünya işlerinde "riyâset-i umûmiyye" demektir ve bu şekilde ümmetin işlerini üzerine alan kimseye imâmü'l-müslimîn denir. Hilâfet müslümanlar arasında birliği sağlayan bir müessesedir ve ancak güç ve kuvvetle ayak-

ta kalabilir. Güç ve kudret sahibi olan hükümdara itaat etmek ise farzdır (*Kıyas-ı Enbiyâ*, s. 416). Bu sebeple Osmanlı sultanlarının hilâfetleri meşrû olup onlara karşı gelenler âsi kabul edilir (*Tezâkir*, I, 149). Cevdet Paşa hilâfet ve saltanatın kesinlikle birbirinden ayrılması gerektiğini söyler. Ona göre Abbâsîler zamanında devlet zaafa düşünce hilâfet bir "kuvve-i rûhânîye" hükmüne girmiş ve halifelerin hükümeti bir "emr-i i'tibarî" şeklinde kalmışsa da (*Târih*, I, 23, 24) Yavuz Sultan Selim saltanat ve hilâfeti birleştirerek Osmanlı Devleti'ni yüceltmiş ve müslümanlar yeniden eski güçlerine kavuşmuştur (*a.g.e.*, I, 39).

Büyük oranda Cevdet Paşa'nın fikirlerine göre şekillenen II. Abdülhamid'in hilâfet anlayışında bu unvanın taşıdığı önem kaynağını doğrudan Kur'an-ı Kerim'den almaktadır. Halife bir ülü'l-emrdir ve ona itaat Allah ve Resulü'ne itaattir (*en-Nisâ* 4/59). Ahmed Midhat Efendi, padişahın isteği üzerine sunduğu lâyihasında bu anlayışı üç noktada değerlendirecek Allah'ın halifeye insanlığın üstünde bir makam verdiğini, Allah ve Resulü'ne itaat emredildiği gibi halifeye de itaatin farz olduğunu, bu emre karşı gelenlerin mürted kabul edileceğini ve büyük günah işledikleri gerekçesiyle öldürülebileceklerini söylemiştir (BA, DÜİT, nr. 71/1515 [1315]). Ülke içinde ve dışında milyonlarca müslümanı harekete geçirebilme potansiyeline sahip bir güç olan hilâfete karşı II. Abdülhamid son derece hassas davranmış ve bu kuruma yönelen her türlü tehdide karşı tedbir almıştır. 1878-1880 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan Henry Layard'ın şu sözleri de bu hassasiyeti doğrulamaktadır: "Sultan, halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiçbir meselede göstermemektedir ... Onun en büyük gayelerinden biri unvanını muhafaza etmektir ... Halife unvanını sultan unvanından daha kutsal ve ehemmiyetli görmektedir" (*Layard Papers*, nr. 38938/7). II. Abdülhamid'in en büyük hedefi Osmanlı hilâfetini tartışılmaz bir gerçek olarak ortaya koymaktı. Nitekim İngilizler başta olmak üzere bazı Avrupalılar'ın, Kureyş soyundan gelmediği gerekçesiyle Abdülhamid'in gerçek halife sayılamayacağı yönündeki propagandaları karşısında çok sayıda risâle ve broşür yazdırıldı. Ayrıca İngiltere, Hindistan ve Mısır'daki bazı gazetelere bu hususu desteklemeleri için malî destek sağlandı. Hac mevsimlerinde özel çalışmalar yapıldı; İslâm

âleminde itibarlı kişiler davet edilerek misafir edildi. Bu arada İslâm ülkelerindeki Osmanlı konsolosları da büyük çaba harcadılar. Bu faaliyetler aynı zamanda devlete baskı yapan Batılı devletlere gözdağı vermek amacına yönelikti.

II. Abdülhamid, İngilizler'in Araplar'ı kışkırtıp Osmanlı Devleti'ni parçalamak için hilâfet meselesini devamlı şekilde gündeme getirdiklerine inanıyordu. 1882'de Mısır'ın işgalini de bir halife olarak taşıdığı itibara karşı en büyük darbe olarak kabul etti. Ona göre İngiltere'nin asıl hedefi, Araplar'dan bir halife ortaya çıkararak hilâfet merkezini Cidde veya Mısır gibi bir yere taşımak ve hilâfeti kendi maiyetinde bir alet haline getirerek bütün müslümanları istediği gibi yönetmekti (BA, YEE, nr. 9-2638-72). Esasen İngiltere'nin hilâfete olan ilgisi XVIII. yüzyılın sonlarında başlamış ve Tîpû Sultan zamanında Osmanlı halifesinden yardım istenmişti. İngilizler ayrıca, 1857'de bağımsızlık için Hindistan'da ortaya çıkan ayaklanma sırasında Osmanlı halifesinin yardımına başvurmuşlardı. Nitekim Sultan Abdülmecid'in müslümanlara sükûnet tavsiye eden bir mektubunun Hindistan camilerinde okunduğu ve çok etkili olduğu kaydedilmektedir (Özcan, IX [1995], s. 269-280). Ancak 1870'lerde İngiltere-Osmanlı ilişkilerinde meydana gelen soğukluk ve İngiltere'nin müslüman sömürgelerinde ortaya çıkabilecek direnişlerin hilâfet etrafında güçlenmesi ihtimali İngilizler'i bu kurumun mânevî nüfuzu hakkında endişelendirdi. İngiliz basınında Osmanlı hilâfetinin meşrû olmadığı yolunda yazılar yayımlanmaya başlandı. Ardından siyasetçiler ve devlet adamları da Osmanlı hilâfetinin bir meşruiyetinin bulunmadığını öne sürdüler. Bu arada İngilizler müslüman kamuoyunu etkileyebilmek için iddialarını bazı esaslara dayandırmaya çalışıyorlardı. Bu esaslar kısaca şunlardı: Osmanlılar'ın hilâfet iddiası yeni olup İslâm âleminin tamamı tarafından kabul edilmiş değildir; Osmanlılar Kureyş soyundan gelmemektedir; Osmanlı hilâfeti biatla değil zorla ve tevarüsle gerçekleşmiştir. Bu hilâfet tartışmalarında İngilizler'in adayı Mekke emîri idi. Buna karşılık İngiltere'de tartışmaları ciddi bulmayan ve Osmanlılar'la iyi ilişkilerin sürdürülüp Osmanlı hilâfetine destek verilmesini isteyen gruplar da mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden bu kabıl tartışmalar, esasen İngiltere'nin Bâbiâli ile olan ilişkilerinin durumuna göre değişebilecek alternatif politika arayışla-

rının bir tezahürüdür. Bunun sonuçları da 1916'da Şerif Hüseyin'in isyanıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Araplar arasında hilâfetin kendilerine intikalini savunan bazı hareketler ortaya çıktıysa da bunlar dar çevreyi aşamamış ve genel kabul görmemiştir.

Otuz üç yıllık saltanatı boyunca II. Abdülhamid İslâm dünyasını genel olarak Osmanlı hilâfeti etrafında birleştirmeyi başarmış ve ortak bir kamuoyu oluşturmuştu. Ancak ülke içinde kendisine karşı başlatılan bazı hareketler yüzünden onun gerçek halife olamayacağı yönünde neşriyat yapılmıştır (*Osmanlı*, nr. 58, 15 Nisan 1900; nr. 75, 1 Kânunusânî 1901). II. Meşrutiyet döneminde ise hilâfetin kazanmış olduğu milletlerarası mahiyet korunmaya çalışılmış, fakat iç siyasetteki konumu daraltılmak istenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte ortaya çıkan yeni hukukî durumla ilgili görüşler kısaca şöyledir: Hilâfet bir vekâlettir, vekâleti veren de müslüman ümmet veya millettir; dolayısıyla halifenin millet üstünde değil halifeyi tayin eden milletin onun üzerinde hâkimiyeti vardır. Bu konumdaki halife meşrutî bir idarede hükümet reisi makamında olup hak ve yetkileri sadece icra ile sınırlıdır; teşrî ve kazâ ise başkalarına aittir. Bu tür yaklaşımların hilâfetin ülke içindeki ağırlığını azaltmayı, buna karşılık meclis ve anayasa gibi yeni kurumları güçlendirmeyi hedef aldığı açıktır. Zira meşrutiyetin ilânından sonra tek kişinin yönetimine rızâ gösterilmediği gibi meşrutiyetin tabiatı da kuvvetler ayırımını gerektiriyordu.

Hilâfet kurumu, Otuzbir Mart Vak'a-sı'ndan sonra çıkarılan 5 Şâban 1327 (22 Ağustos 1909) tarihli kanunla halifenin hak ve yetkileri daha da sınırlandırılarak güç ve itibar kaybına uğratıldı. Fakat bir müddet sonra İslâm âleminde bu yeni durumla ilgili tepkiler gelmeye başlayınca İttihat ve Terakkî yönetimi, hem bu tepkiler sebebiyle hem de içerideki müslümanların devlete bağlılığını devam ettirebilmek ve dışardaki müslüman kamuoyunun desteğini sağlayabilmek amacıyla tekrar hilâfet kurumuna atıflar başlattı. Buna göre Osmanlı Devleti bir makâm-ı hilâfet, hilâfetin devamı da bütün müslümanları ilgilendiren bir mesele idi ve dünya müslümanlarının hilâfetten başka sığınacakları bir merci bulunmadığından Osmanlılar'ın el birliğiyle güçlendirilmesi ortak bir sorumluluktan ibaretti.

Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında İslâm âleminde ve özellikle Hindis-

tan'dan gelen maddî ve mânevî destek Jön Türkler'i hilâfetin sahip olduğu potansiyel hakkında yeterince bilgilendirmişti. Bu tecrübenin ardından halifenin ilân edeceği bir cihâd-ı ekberden de fayda umularak I. Dünya Savaşı'na girildi. Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya kendi müslüman sömürgelerinde gereken tedbirleri almış ve halkı harekete geçirmesi muhtemel bütün kişi ve kuruluşları tasfiye etmişlerdi. Dolayısıyla savaş yıllarında sömürge durumunda olan İslâm ülkelerinden beklenen tepki görülemedi. Aksine İngiltere'nin Araplar'a yönelik çalışmaları sonuç verdi ve Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne isyan etti. Osmanlılar'ın savaşa girmesinden sonra İngiltere'nin Mısır'daki görevlilerinden Henry McMahon, Şerif Hüseyin'in beklentilerine uygun olarak onu kendi saflarına çekebilmek için hem bağımsızlık hem de hilâfet vaad etmişti. Fakat Şerif Hüseyin İngilizler'in yanında savaşa katıldıktan sonra İslâm âleminin tepkisinden korkulduğu için kendisine hilâfet meselesini gündeme getirmemesi ve savaş bitimine bırakması tavsiye edildi. Savaştan sonra da İngilizler İslâm âleminden gelen tepkiler üzerine hilâfet meselesine karışmak istemediklerini bildirdiler. Ancak Şerif Hüseyin bu konudaki ısrarını sürdürdü ve en son 1923'te Lozan görüşmeleri sırasında kendisine verilen sözü gündeme getirdi. İngiltere bu defa da ona destek vermedi ve 1914'teki taahhüdü, savaş şartlarında bazı görevlilerin yetkilerini aşması olarak nitelendirip bunun İngiliz hükümetini bağlamayacağını açıkladı (India Office Records and Library, L/P & S/18.B.222; L/P & S/10/895). İngilizler'i böyle bir davranışa götüren en önemli sebep, Hindistan'da başlayan kıpırdanmalar ve ortaya çıkan Hindistan Hilâfet Hareketi idi. Zira savaş sırasında İngilizler, Hindistan müslümanlarının tepkisini yatıştırmak için Osmanlı hilâfetine ve mukaddes bölgelerdeki hâkimiyetine halel gelmeyeceğini taahhüt etmişlerdi. Savaştan sonra ortaya çıkan gelişmeler ve Sevr Antlaşması bu taahhüdün yerine getirilmeyeceği gerçeğini ortaya koydu. Bunun üzerine Hint müslümanları Osmanlı hilâfetinin hukukunu korumak üzere büyük bir eylem başlattılar. Hindistan Hilâfet Hareketi denilen bu eylem, aynı zamanda Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'nin de dışındaki en büyük destekçisi oldu.

I. Dünya Savaşı'ndan mağlûp çıkan devletlere uygulanacak yaptırımlar galipler arasında tartışılırken hilâfeti elinde bu-

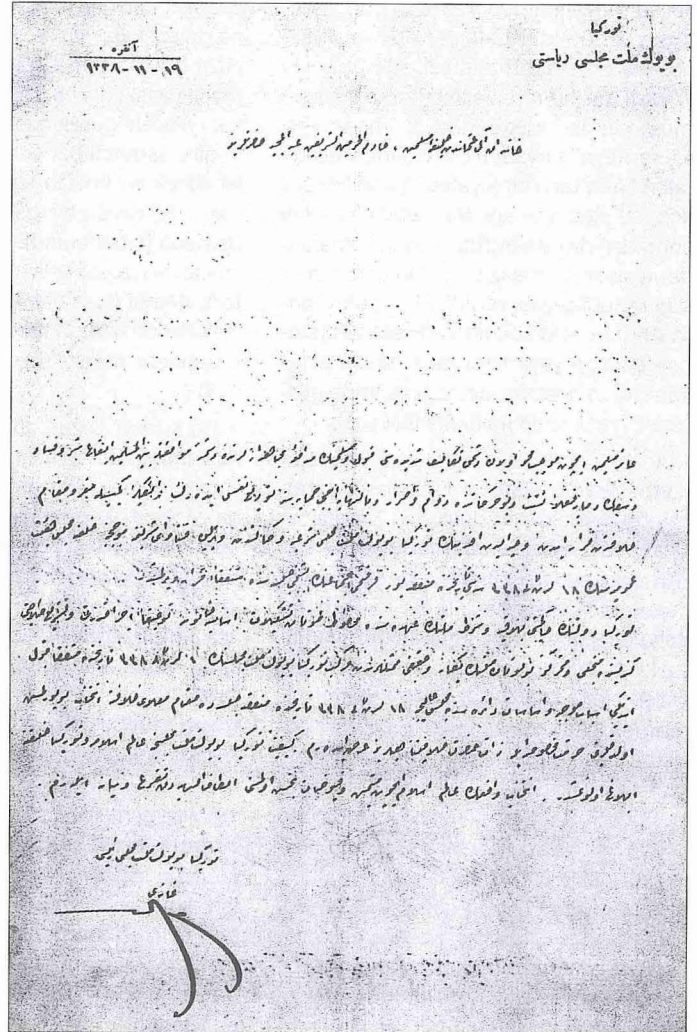
lunduran Osmanlılar'ın daima potansiyel bir panislâmist tehdit oluşturacağı ve bu tehdidin bertaraf edilmesi gerektiği fikri arka planda mevcuttu; nitekim Sevr Antlaşması'nın şartları da aynı zamanda bu hedefe yönelikti. Ancak Türkiye'de başlayan Millî Mücadele hareketi buna imkân vermedi. İstanbul işgal altında iken Ankara'da kurulan yeni meclis, padişah-halifenin durumunun "padişah ve halife cebir ve ikrahtan âzâde olduğu zaman" ele alınacağını belirtiyordu. 1921 anayasasında da meclis görevi, "hilâfet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden olan gayenin husulüne kadar" olmak kaydıyla kabul etti.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan Konferansı'na katılacak Türk heyetinin tesbiti, Ankara ve İstanbul'da mevcut iki hükümetten kaynaklanan iki başlılığın sıkıntılarını gündeme getirdi. İngilizler her iki merkezden de temsilci çağırdılar. Ancak ülkenin iki başlılıktan kurtarılması gerektiğine ina-

nan meclis 1 Kasım 1922'de saltanatı hilâfetten ayırarak lağvettti. Hilâfet ise çetin müzakereler sonunda çıkan kanuna göre sadece dinî muhtevalı bir kurum olarak devam edecek ve halife hiçbir siyasi faaliyete katılmayacaktı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu kararını kabullene-meyen son padişah VI. Mehmed, hem can güvenliğinden endişe ettiği hem de unvanlarını korumak istediği için 16-17 Kasım 1922 gecesi İngilizler'e sığındı.

Bunun üzerine veliaht Abdülmecid Efendi ile görüşülerek kendisinden saltanat iddiasında bulunmayacağına dair bir belge alındı. Yeni bir halifenin seçilebilmesi için gereken fetva Şer'iye Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından yazıldı. 19 Kasım'da yapılan oturumda, hilâfet makamını terkeden Vahdeddin'in yerine Abdülmecid Efendi'nin halife seçildiği belirtildi. Aynı gün Abdülmecid Efendi'nin bir halife olarak nasıl davranması gerektiğini belirleyen bir de çerçeve hazırlandı. Buna göre Abdülmecid Efendi sa-

Türkiye
Büyük
Millet
Meclisi
reisi
Mustafa
Kemal'in,
son halife
Abdülmecid'e
meclis
tarafından
hilâfet
makamına
seçildiğini
bildiren
19 Teşrinisani 1338
(19 Kasım 1922)
tarihli tebliği
(TSM, A.
nr. E 11438)

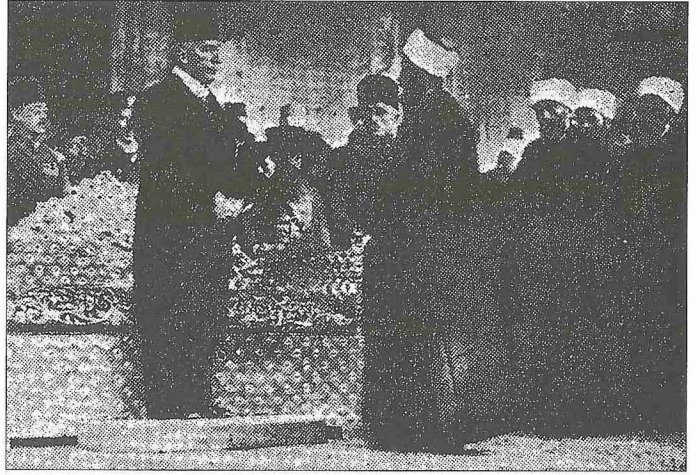

dece "halife-i müslimîn" unvanını kullanacak, bu unvana başka sıfatlar eklenmeyecekti. Ayrıca İslâm dünyasına hitap eden bir beyannâme hazırlayarak onaylanmak üzere Ankara'ya gönderecekti. Bu beyannâmede Abdülmecid Efendi halife seçilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti ifade edecek, bu arada Vahdeddin'in davranışı tenkit edilecek, Türk Devleti ve Büyük Millet Meclisi'nin bütün İslâm âlemi için çok hayırlı ve faydalı olduğu belirtilecek, Türk hükûmetinin hizmetlerinden takdirle bahsedilecek ve halife siyasi sayılabilecek başka hiçbir beyanda bulunamayacaktı (Atatürk, II, 695-696).

Durumun Abdülmecid Efendi'ye resmen bildirilmesi üzerine yeni halife Ankara ile temasa geçip 21 Kasım 1922'de halifelîğe seçilme merasimi yapılmasını, imzasının üstünde "halife-i müslimîn ve hâdimü'l-haremeyn eş-şerîfeyn" unvanının bulunmasını, cuma selâmlığında hilâ'at giymesine ve Fâtih Sultan Mehmed'in gibi bir sarık takmasına izin verilmesini istediğini ve İslâm dünyası için hazırlayacağı beyannâmede eğer uygun görülürse Vahdeddin hakkında bir şey yazmak istemediğini bildirdi. Abdülmecid Efendi'nin bu isteklerine karşı "halife-i müslimîn" ile birlikte "hâdimü'l-haremeyn eş-şerîfeyn" unvanını da kullanabileceği, fakat Fâtih tarzı bir kıyafetin kesinlikle sözkonusu olamayacağı, Vahdeddin'in adını anmadan da olsa mutlaka onun zamanında yaşanan olumsuzluklardan bahsetmesi gerektiği cevabı verildi. Birkaç gün sonra Abdülmecid Efendi kendisinden istenen bildiri yayımladı fakat Ankara hükûmetinin hoşlanmayacağı biçimde gösterişli bir törenle halifelîği üstlendi.

Ancak gerek yeni halife seçimi sırasında meclisteki hilâfet taraftarlarının muhalefeti gerekse Abdülmecid Efendi'nin yayımladığı bildirideki üslûbu çeşitli tartışmalara sebep oldu. Meclisin yeni seçim dönemine yaklaşması ile bu tartışmalar daha da şiddetlendi. Mustafa Kemal Paşa, hem seçim gezisi yapmak hem de son gelişmelerle ilgili halkın beklentilerini öğrenmek için 13 Ocak 1923'te bir yurt gezisine çıktı. Bir gün sonra da meclisteki muhalefet grubu, Karahisarsâhib mebusu Hoca Şükrü Efendi'nin hazırladığı "Hilâfet-i İslâm ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı bir risâle dağıttı. Risâlede saltanatın kaldırılmasının uygun görüldüğü, ancak hilâfetin asla kaldırılmayacağı, halifenin sadece ruhanî sorumluluklarının değil dünyevî görevlerinin de bulunduğu ve içinde yaşanan olağan üstü şartların nor-

Abdülmecid
Efendi için
yapılan
hilâfet
töreni
(Mufasssal
Osmanlı
Tarihi,
İstanbul 1972,
VI, 3648)

male dönmesiyle halifenin bunları yerine getireceği belirtiliyor ve İslâm âlemine sabırla beklemesi tavsiye ediliyordu. Mustafa Kemal Paşa bu durumu bir basın toplantısı için hazırlıkların yapıldığı İzmir'te öğrendi. Toplantının ağırlıklı konusunu hilâfet meselesi teşkil etti. Yapılan konuşmalar ve Mustafa Kemal Paşa'nın değerlendirmeleri bundan sonra meydana gelecek olayları açıklar mahiyettedir; İstanbul başşehir olarak kalmayacak, meclis başkanı aynı zamanda devlet başkanı olacak, gerekirse hilâfet kaldırılacağı gibi Osmanlı hânedanı da sürgün edilebilecek ve inkılâp kanunları uygulanacaktı. Bu arada bir gazetecinin hilâfetin Osmanlı hânedanında bırakılmasının sakıncalı olacağını belirtmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa halifelerin, aleyhine bir hareketleri olduğu takdirde milletin onları başından defedebileceğini söyledi (Arar, s. 51).

Bu sırada Lozan'da barış konferansı başlamıştı. Bir taraftan müzakereler devam ederken diğer taraftan mecliste muhalefet gittikçe sertleşerek hükûmetin gerek Lozan'daki politikasını gerekse reformlarla ilgili tavrını eleştirmekteydi. Hilâfet ve saltanat meselesi bu eleştiriler arasında üzerinde en çok durulan hususlardı. Lozan Antlaşması'nın meclisin salt çoğunluğu tarafından onaylanmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa mevcut durumun buna uygun olmaması sebebiyle meclisi yenilemeye karar verdi. 15 Nisan 1923'te gerçekleştirilen meclisin son oturumunun arkasından seçimlere gidildi. Meclisin kapalı bulunduğu günlerde yapılan ikinci Lozan görüşmelerinden sonra antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalandı. İlk toplantısını 11 Ağustos 1923'te yapan yeni meclis aynı gün bu antlaşmayı onayladı.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edildi. Bundan sonra sıra sosyal, ekonomik, hukukî, siyasi ve kültürel reformlara gelmişti. Gündemin ilk sıralarında ise hilâfet kurumunun statüsü yer alıyordu. Ancak bu süreç içerisinde mecliste hilâfet etrafında bir muhalefet grubu oluştu ve Halife Abdülmecid Efendi'nin istifa edeceği söylentileri çıktı. Bunun üzerine İstanbul Barosu başkanı Lütfi Fikri Bey ve *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey gibi hilâfet taraftarlarının basında hilâfet kurumunun Türkler'in elinde bulunan mânevî bir güç olduğu, bunun mutlaka korunması gerektiği yolunda yazıları çıkmaya başladı. Bu arada Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Abdülhak Adnan (Adıvar) gibi kişilerin Abdülmecid Efendi'yi ziyarete gitmeleri de kamuoyunu etkilemişti. Ankara'da ciddi rahatsızlıklara sebep olan İstanbul'daki bu gelişmelerden sonra 22 Kasım 1923'te gerçekleştirilen Cumhuriyet Halk Fırkası toplantısında fırkanın genel başkanlığına seçilen İsmet Paşa halifenin ziyaret edilmesine temas edip, "Tarihî herhangî bir devrinde bir halife zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusu geçirirse o kafayı behe-mahal koparacağız" diyerek net bir tavır ortaya koydu (*İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimâî Nutukları*, I, 8). Ancak İsmet Paşa'nın bu tavrı hilâfet yanlısı basında eleştirildi. Türkiye'de bu tartışmalar sürerken İslâm âleminde, yeni Türkiye'de ruhanî bir konumda değerlendirilen halifenin hilâfet kurumunun geleceğiyle ilgili endişeleri dile getiriliyordu. Bu sırada Londra'da bulunan Ağa Han ve Seyyid Emîr Ali, Hindistan müslümanları adına Başbakan İsmet Paşa'ya bir mektup göndererek hilâfet kurumunun etkin bir konumda muhafaza edilmesini istediler.

Onlara göre hilâfet hakkındaki belirsizlik müslümanlar arasında ciddi rahatsızlıklar uyandırıyordu ve halifenin itibarının azalması İslâm'ın zayıflamasına yol açabilirdi (*The Times*, 14.12.1923). Başbakanla birlikte aynı anda gazetelere de gönderilen bu mektup Ankara'ya ulaşmadan birkaç gün evvel 5 Aralık 1923 tarihinde İstanbul gazetelerinde yayımlandı. Konunun bu şekilde gündeme gelmesi Ankara'da büyük bir öfkeye sebep oldu ve İngilizler'in bir taktiği olarak değerlendirildi. 8-9 Aralık gecesi mecliste yapılan gizli oturumda İstanbul'a İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi kararlaştırıldı. *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhîd-i Efkâr* gazetelerinin sahipleri ve sorumlu müdürleri hilâfet meselesindeki tutumları sebebiyle Hiyânet-i Vatanîye Kanunu'na göre yargılanmak üzere tutuklandılar.

Bu sırada Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa İzmir'e gitti. Başbakan İsmet Paşa 22 Ocak 1924 tarihli bir telgrafla kendisine gazetelerde hilâfet hakkında çıkan yazılardan rahatsızlık duyduğunu, Halife Abdülmecid Efendi'nin hilâfet ödeneğinin arttırılması ve İstanbul'a gelen resmî heyetlerin kendisini de ziyaret etmeleri yolunda isteklerde bulunduğunu bildirdi. Mustafa Kemal Paşa cevabında söz konusu olumsuzluklara halifenin kendisinin sebebiyet verdiğini, davranışlarıyla padişahların yolunu takip eder gibi göründüğünü, cuma alayları düzenleyip yabancı devlet temsilcileriyle ilişki kurduğunu, halifenin ve hilâfet makamının gerçekte ne dinî ne de siyasî bir dayanağının bulunduğunu ve Türkiye Cumhuriyeti için sadece tarihî bir hâtıradan ibaret kaldığını belirterek halifenin yabancı devlet temsilcileriyle görüşme isteğini Türkiye Cumhuriyeti'nin istikbaline açık bir tecavüz olarak nitelendirdi ve halifeyi saltanat hülyası içinde olmaması için uyardı (*Nutuk*, II, 846). Mustafa Kemal Paşa bundan sonra şubat ayı boyunca İzmir'de ordu kumandanları ve basın mensuplarıyla toplantılar düzenleyerek onlardan hilâfetin kaldırılması konusunda destek istedi ve genel olarak bu desteği aldı. Ancak Hüseyin Cahit ve Velid Ebüzziyâ gibi yazarlar hilâfet yanlısı tutumlarını devam ettirdiler.

25 Şubat 1924'te bütçe görüşmeleri sırasında mecliste halifenin ve hânedanın ödeneği hususunda sert tartışmalar cereyan etti. Basında da hilâfet kurumunun gereksizliği yönünde yoğun bir neşriyat sürdürülüyordu. 3 Mart 1924 günü Halk Fırkası grubunda alınan karar doğ-

rultusunda Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi ve elli üç arkadaşının hazırladığı, hilâfetin kaldırılmasına dair on iki maddeden oluşan bir kanun teklifi meclise getirildi (*Düstûr*, Beşinci tertip, III, 323). Teklif okunduktan sonra halifenin hal'edildiğini ve hilâfetin kaldırıldığını bildiren 1. maddenin müzakeresine geçildi. İlk sözü Rize mebusu Ekrem Bey alarak teklifin lehinde bir konuşma yaptı. İkinci olarak söz alan Gümüşhane mebusu Zeki Bey aleyhte görüş belirtti ve Kurtuluş Savaşı'nın halifeyi kurtarmak vaadiyle kazanıldığını ileri sürdü. Daha sonra Adliye Vekili Seyyid Bey tasarının lehinde bir konuşma yaptı. Bu konuda çalışma yaptığını ve bir de kitap yazdığını belirten Seyyid Bey'e göre dünyevî bir mesele olan hilâfet hükümet etmek demektir ve bu da esasen milletin işiydi. Son konuşmayı yapan Başbakan İsmet Paşa, asıl tereddütlerin hilâfetin ilgasında değil dinî açıdan ve bu kararın halk tarafından nasıl karşılanacağı meselesinde olduğunu, halbuki İslâmî kurallar yine yürürlükte kalacağı için böyle bir endişeye mahal bulunmadığını belirtti. Türkiye'nin iki başlılığa katlanamayacağını, Türk milletinin bağımsızlığının Türkiye'nin varlığı için her idealden önce gelen bir esas olduğunu söyledi. Bundan sonra oylamaya geçildi ve 1. madde kabul edildi. Hânedan üyelerinin yurt dışına çıkarılmasına dair 2. madde hakkında Trabzon mebusu Muhtar Bey kadınların hariç tutulmasıyla ilgili bir önerge verdi. Bozok mebusu Süleyman Sırrı Bey ise bunun saltanat özlemlerini sürdürceğini ileri sürerek önergenin reddedilmesini istedi. Yapılan oylamada 2. madde de aynen kabul edildi. Ardından diğer maddeler de kabul edilerek önerge kanunlaşmış oldu. Hânedan üyelerine yurt dışına çıkarmaları için on günlük bir süre tanınmışken Abdülmecid Efendi aynı gece on bir kişilik ailesiyle beraber Çatalca İstasyonu'ndan trene bindirildi; sınıra kadar kendisine İstanbul valisi ve emniyet müdürü refakat ettiler.

Hilâfetin kaldırılması sürecindeki tartışmalarda üzerinde en çok durulan hususlar, genelde hilâfetin Türkler'e daima yük olduğu ve bu yüzden pek çok fedakârlığa katlanıldığı, yeni Türkiye'de halifenin görev ve yetki alanlarının mutlaka belirlenmesi gerektiği, aksi halde anlaşılmazlığın sürüp gideceği veya hilâfete yönelik gelişmelerin arkasında Mustafa Kemal Paşa'nın kendini halife seçtirme planlarının bulunduğu gibi meselelerdi. Ancak saltanatla hilâfetin ayrılmasından

sonra gelişen olaylar, yeni halifenin kendine tanınan sınırların dışına çıkması, halkın ve bir kısım siyasetçilerin halifeye olan teveccühünün artarak devam etmesi ve nihayet basında başlayan sert tartışmalar, gelişmeleri hilâfetin kaldırılması yönüne sürüklemiştir. Bu arada Emir Ali ve Ağa Han'ın mektubunun üzerinde çok durulmuştur. Bunun sebebi ise mektubun önem taşıması değil zamanlama açısından bir gerekçe olarak değerlendirilmeye imkân vermesidir. Bu durumdan faydalanan İsmet Paşa, mektubun arkasında İngiliz hükümetinin varlığına işaret eden kuvvetli delillerin bulunduğunu söyleyerek İngilizler'in hilâfetin kaldırılmasını istemedikleri şeklinde yorumlanabilecek bir beyanla meseleye başka bir boyut kazandırmıştır. Hilâfetin kaldırılmasında etkisi görülen gerekçeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, halkın ve bazı siyasetçilerin hâlâ bağlılık gösterdiği İstanbul'da oturan halife ile hiçbir şekilde bir otorite paylaşımına girmek istememiştir. 2. Ankara hükümetine muhalif olanların halifenin etrafında toplanarak bir cephe oluşturmaları ihtimal dahilindedir. 3. Yeni devletin cumhuriyetçi karakterinin ve öngörülen seküler reformların dinî muhtevalı eski bir müesseseye ile bir arada yürümesi mümkün değildir. 4. Hilâfetin tarihî geçmişi Batılı devletler nezdinde daima panislâmist ihtiraslar gündeme getirmiştir; bu ise Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcudiyeti için her zaman bir tehdit unsuru olacaktır. Nitekim Rauf Bey son Lozan görüşmelerinde İsmet Paşa'ya bu yönde telkinler yapıldığını söylemiş (Kandemir, s. 96), İngilizler de paşanın, hilâfetin kaldırılması durumunda İngilizlerin Türkiye hakkındaki şüphelerinin ortadan kalkacağı ve Musul meselesinde zorluk çıkarmayacakları şeklinde bir kanaat taşıdığını ifade etmişlerdir (India Office Records and Library, L/P & S/10/895.). Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa da İzmir'de gazetecilerle yaptığı toplantıda Türkiye'de hilâfetin siyaseten bir menfaat ve kuvvet değil bir zaaf olduğunu belirtmiştir (Arar, s. 50).

Hilâfetin kaldırılması İslâm âleminde büyük bir şaşkınlığa, arkasından da yoğun tepkilere ve çalkantılara yol açtı. Önce bu habere inanılmadı; haber doğrulanınca da karar genellikle İslâm dışı olarak değerlendirildi. Hindistan'dan, Mısır'dan ve Uzakdoğu'dan gelen tepkilerde Ankara hükümeti geri adım atmaya ve bütün müslümanları ilgilendiren bu konuda yal-

nız başına karar vermeyip İslâm âleminin kanaatlerine değer vermeye davet edildi. Bütün bunlar sonuçsuz kalınca Mustafa Kemal Paşa'ya halife unvanını bizzat kendisinin alması önerildi. Ancak bu teklif de kabul görmedi. Daha sonra bu şaşkınlık, çeşitli yerlerde birçok halife adayının ortaya çıkmasıyla yerini bir bekleyişe bıraktı; Vahdeddin ile Abdülmecid Efendi'den başka Fas Kralı Yûsuf, Yemen İmamı Yahyâ, Mekke Şerifi Hüseyin, Asir Emiri Sudanlı Şeyh el-Merâgî, Afgan Kralı Emânullah Han, Haydarâbâd Nizamı Osman Ali Han ve Şeyh Senûsî gibi isimler ortaya atıldı. Önceleri genel eğilim Abdülmecid Efendi'nin halifeliliğinin devam etmesi şeklindeydi. Hindistan'da ve Mısır'da Türkiye'nin kararı şiddetle kınanarak çözüm arayışlarına başlandı. Abdülmecid Efendi de bu çabalara katılıyor, İsviçre'de yaptığı açıklamalarda bu hususta kararın İslâm âlemine ait olduğunu söyleyerek Türkiye'nin uygulamasını İslâm'a ve İslâm'ın menfaatlerine aykırı bulduğunu belirtiyordu. Aslında Abdülmecid Efendi bir dinî kongre düzenleyerek meseleyi çözmeyi düşünüyordu; bu amaçla İslâm âlemine yayımladığı bildirisini halife sıfat ve unvanlarıyla imzaladı. Türkiye'den gelen sert tepkiye de, "Bildirim Türkiye'ye karşı değildir, bana biat etmiş olan müslümanlara karşı bir görevim vardı; yoksa şahsen dıçar olduğum feci haksızlığı vatana olan büyük sevgimle unutturum" şeklinde cevap verdi (Koloğlu, s. 353). Ancak kendisi sürgünde bulunduğu, yardımlarla geçindiği ve kararını destekleyecek siyasî güçten mahrum olduğu için kısa sürede gündemden düştü.

Hilâfet konusunda ilk kongre 1926'da Kahire'de yapıldı. Kral Fuâd'ın kendini halife ilân ettirmek amacıyla 1925'te planladığı, fakat birkaç defa ertelemek zorunda kaldığı kongre öncesinde İslâm dünyasından tepkiler gelmeye başladı. Bu durumda hilâfet meselesi ciddi olarak ele alınmadan kongre 1926 Mayıs'ında sona erdi. Bir diğer önemli kongre de 1931'de Kudüs'te gerçekleşti. Henüz hazırlık aşamasında iken Hindistanlı Şevket Ali'nin Abdülmecid Efendi'yi kastedip, "Müslümanların halifesi şu anda Nice'de sürgündedir, kalbimde ve ruhumda halife odur" şeklinde bir açıklama yaparak hilâfet meselesinin tartışılmasına gerek bulunmadığını söylemesi dikkatleri kongreye çekti. Abdülmecid Efendi bu ümitle toplanılara katıldı ve hâlâ halife olduğunu iddia etti. Türkiye ise gelişmelere sert tepki gösterdi. Kongre, düzenleyiciler arasın-

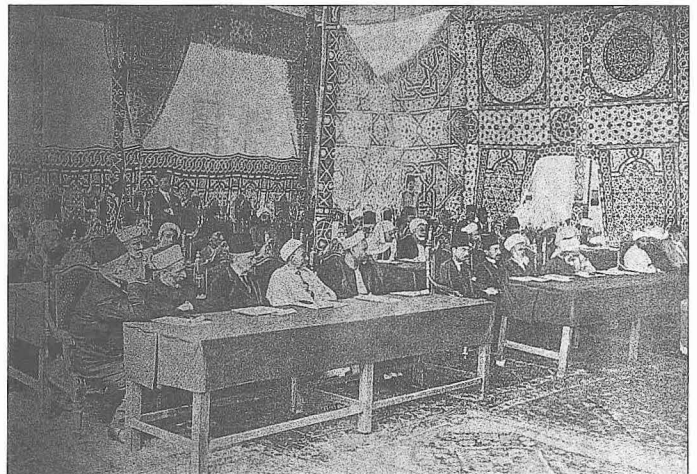
dan çıkan anlaşmazlıklar üzerine bir sonuç alınamadan dağıldı.

Daha sonraki yıllarda hilâfet meselesi İslâm âleminin gündemindeki ağırlıklı yerini kaybetti ve hilâfet daha çok idealist aydınlar ve muhafazakâr halk kesimleri tarafından önemsenmeye devam edildi. Günümüzde de dinî ya da siyasî nedenlerle böyle bir kuruma ihtiyaç duyulduğunu ifade eden çevreler bulunmaktadır. Meselâ Hizbû't-tahrîr hareketinin amaçlarından biri hilâfetin ihyası olup Almanya'da *Hilâfet* adıyla bir dergi çıkarmaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, YEE, nr. 2610-72-4, 9-2638-72, 36-139/9-139-XVIII; nr. 9-2006-72-4, 9-2638-72, 15-11266/74-14; nr. 18-94/26-94-44, 13/112-6; nr. 18-553/560-93-38; nr. 18-1867/93-38; BA, MD, nr. V, s. 70; BA, İrade-Hariciye, nr. 1524; BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 1524; BA, İrade-Dahiliye, nr. 26941 (1274), 62253; BA, İrade-Hususî, nr. 56 (1323); BA, Nâme Defteri, IX, 140; BA, DÜİT, nr. 71/1515 (1315); BA, Yıldız-Sadâret, Hususî Mâruzât, nr. 4/15; nr. 263-3; nr. 180/61, 165/154; nr. 375/96; *Layard Papers*, British Museum, nr. 38938/7; India Office Records and Library (IOR. London), L/P & S/10/895; L/P & S/18. B.222; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 20-25; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, VII, 99, 197, 233-235, 465, 525; Lutfî Paşa, *Halâsü'l-ümme fi ma'rifeti'l-eimme*, MÜİF Ktp., nr. 17723, vr. 22^a; Feridun Bey, *Münşeat*, I-II, tür.yer.; Atâ Bey, *Târih*, s. 92-93; D'Ohsson, *Tableau général*, I, 269-270; Ebû'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Dâ'ir-reşâd li-sebil-i-tittihâd ve'l-inkiyâd*, İstanbul, ts.; J. W. Redhouse, *A Windication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph. Showing its Antiquity Validity and Universal Acceptance*, London 1877; W. S. Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 84-92; a.mlf., *Gordon at Khartum*, London 1911, s. 284, 286, 304, 305; Nâmkı Kemal, *Eurâk-ı Perişân*, İstanbul 1301, s. 348-349; Cevdet, *Târih*, I, 23, 24, 30, 39, 208; II, 122, 194-200, 324; a.mlf., *Ma'rûzât*, s. 297; a.mlf., *Tezâkir*, I, 85, 149; a.mlf., *Kıyas-ı Enbiyâ*, İstanbul 1969, s. 330, 413, 416; Mustafa

Kâmil, *el-Mes'eletü's-Şarkıyye*, Kahire 1898, s. 16-17; Nazîf Sürûrî, *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye*, İstanbul 1315; Abdül Qadir, *Maqam-ı Khilâfat*, Lahore 1907; Mustafa Zihni, *İslâm'da Hilâfet*, İstanbul 1327, s. 105-107; *Düstur*, Birinci tertip, IV, İstanbul 1925, s. 4; a.e., Beşinci tertip, III (1964), s. 323; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 277-278; Abdülazîz Çavuş, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Âl-i Osmân*, İstanbul 1334; *The Rise of Islam and the Caliphate* (haz. The Direction of the Historical Section of the Foreign Office), London 1919; Ebû'l-Kelâm Âzâd, *Khilâfat and Jaziratul-Arab* (trc. Q. M. Abdul), Bombay 1920; Syed Mahmud, *Khilâfat and England*, Patna 1922; *The Times*, London 14.12.1923; Ziya Gökalp, *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, Ankara 1923; Hoca Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara 1339; Seyyid Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi Hakkında Seyyid Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk*, Ankara 1340; A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs* 1925, London 1927, s. 571-572; Ali Abdürrâzık, *İslâmiyet ve Hükûmet* (trc. Ömer Rıza [Doğru]), İstanbul 1346/1927; *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İktisadî Nutukları: 1920-1933*, Ankara 1933, I, 8; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, I-III, İstanbul 1960; Bayur, *Hindistan Tarihî*, III, 205-206; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Ankara 1953, I, 122; Danişmend, *Kronoloji*, II, 37; IV, 351-355; Salih Keramet Nigâr, *Halife İkinci Abdülmecid*, İstanbul 1964; Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul 1965, s. 92-100; T. W. Arnold, *The Caliphate*, London 1965, s. 146-147, 205-244; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 211-213 vd.; İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul 1969; Halil İnalçık, "The Ottomans and the Caliphate", *CHIs*, I, 320; A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India: 1919-1924*, The Hague 1972; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mukerreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 29, 139-140; a.mlf., "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları", *TD*, VII/10(1954), s. 43-60; Ahmet Asrar, *Kanunî Devrinde Osmanlılar'ın Dinî Siyaseti ve İslâm Alemi*, İstanbul 1972, s. 336-337; a.mlf., "Hilâfetin Osmanlılar'a Geçişini İlgili Rivayetler" (trc. Süleyman Tülüçü), *TDA*, sy. 22 (1983), s. 91-100; Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?*, Ankara 1973; M. N. Qureshi, *The Khilafat Movement*

1926 yılında
Kahire'de
yapılan
Hilâfet
Kongresi'ni
gösteren
bir fotoğraf
(el-Le'tâ'ifü'l-
muşavvere,
XII/589,
Kahire 1926,
s. 16)

in India: 1919-1923 (doktora tezi, 1974, University of London); C. E. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, London 1973, s. 133-136; Naşit Hakkı Uluğ, *Halifelğin Sonu*, Ankara 1975; Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'iyye Sicillerinden Örnekler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 96-99; Bilal Şimşir, *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi*, Ankara 1981, s. 332 vd.; a.mlf., *Lozan Telgrafları: 1922-1923*, Ankara 1990, I, 330, 481; G. Minault, *The Khilafat Movement, Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, New York 1982; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet: 1919-1926*, İstanbul 1984, s. 63-69, 92, 93; TBMM Gizli Celse Zabıtları, I-IV, İstanbul 1985; M. Yakub Mughul, *Kanunî Devri*, Ankara 1988, s. 88; Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri: 1920-1927*, İzmir 1988, s. 221-252; İskender Gökalp - François Georgeon, *Kemalizm ve İslam Dünyası* (trc. Cüneyt Akalın), İstanbul 1990, s. 31-41, 64-69; Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, s. 93-102; Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul 1991, s. 73-111; Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri*, Ankara 1991, s. 95-120; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 204-208; Murat Çulcu, *Gazeteciler Davası ve Hilafetin Sonu*, İstanbul 1992; Yılmaz Çetiner, *Son Padişah Vahdettin*, İstanbul 1993; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralar*, I-II, İstanbul 1993; Seçil Akgün, *Halifelğin Kaldırılması ve Laiklik: 1924-1928*, Ankara, ts. (Turhan Kitabevi); İsmail Kara, *İslamcıla-*

rın Siyasî Görüşleri, İstanbul 1994, s. 145-164; a.mlf., "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İslamcıların Halifelik Meselesine Bakışları", *İslâmî Araştırmalar*, VII/2, Ankara 1994, s. 171-180; Orhan Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası: 1919-1922*, İstanbul 1994, tür.yer.; Kadir Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilafet*, İstanbul 1995; Azmi Özcan, *Abdülhamid ve Hilafet*, İstanbul 1995; a.mlf., *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1924*, Ankara 1997, s. 5-20, 33-54, 55-85, 235-251; a.mlf., "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *İslâm Tetkikleri Der-gisi*, IX, İstanbul 1995, s. 269-280; a.mlf., "Sultan II. Abdülhamid'in 'Pan-Islam' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s. 123-142; G. P. Badger, "The Precedents and Usages Regulating the Muslim Khalifate", *The Nineteenth Century*, II, London 1877, s. 277-278; O. W. Leitner, "The Khalifa Question and the Sultan of Turkey", *AQR*, V/1 (1892), s. 65-74; Ahmed Rıza, "The Caliph and his Duties", *The Contemporary Review*, LXX, London 1896, s. 206-209; A. H. Salmone, "Is the Sultan of Turkey the True Caliph of Islam?", *The Nineteenth Century*, XXXIX, London 1896, s. 172-180; *Osmanlı*, sy. 58, Cenevre 15 Nisan 1900; sy. 75, Folkestone 1 Kânunusânî 1901; H. A. R. Gibb, "Lutfi Pasha on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, XV (1962), s. 287-295; L. Hirschowicz, "The Sultan and the Khedive: 1892-1908", *MES*, VIII/8 (1972), s. 287-311; B. A. Manneh, "Sultan Abdulhamid II and the Sharifs of Mecca: 1880-1900", *AAS*, IX (1973), s. 1-23; A. Reid, "Nineteenth Century Pan-Is-

lam in Indenesia and Malaysia", *JAS*, XXVI (1976), s. 268-274; E. Kedourie, "Egypt and the Caliphate 1915-1952", *The Chatham House Version and Other Studies*, Hanover and London 1984, s. 177-212; C. E. Farah, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", *Isl.*, LXVI/2 (1989), s. 265-266; Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifelği Devraldı mı?", *TTK Belle-ten*, LVI/217 (1992), s. 675-701; Murat Bardakçı, "Hanedan Yayınları ve Halife Abdülmecid'in Yeşil Kitabı", *Müteferrika*, sy. 3, İstanbul 1994, s. 49; Mehmet Demiryürek, "Hilafetin Kaldırılmasının Türk Basınındaki Yankıları I-II", *Toplumsal Tarih*, II/11, İstanbul 1994, s. 49-54; II/12 (1994), s. 45-50; Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British: 1877-80", *MES*, XXXI/1 (1995), s. 99-123; a.mlf., "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II: 1877-1882", *WI*, XXXVI/1 (1996), s. 59-89; A. el-Moudden, "The Idea of Caliphate Between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century Maghrib", *St.I*, II/82 (1995), s. 106-108.

AZMİ ÖZCAN

HİLÂFET HAREKETİ

(bk. HİNDİSTAN HİLÂFET HAREKETİ).

HİLÂFİYAT

(bk. HİLÂF).